«8D03101 – Әлеуметтану» білім беру бағдарламасы бойынша
Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
Тленчиева Шырын Мұратқызының
«Қазақстандағы бақыт деңгейін социологиялық өлшеу
(қалалық және ауылдық аймақтар мысалында)»
тақырыбындағы диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу Қазақстан халқының субъективті әл-ауқатын кешенді әлеуметтанулық тұрғыдан талдауға, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі бақыт деңгейінің динамикасын және қазақстандықтардың бақытты қабылдауын айқындайтын негізгі факторларды зерттеуге арналған. Автор әртүрлі детерминанттар топтарын (әлеуметтік-экономикалық, мәдени-құндылықтық, институционалдық және әлеуметтік-демографиялық) жүйелеп, оларды эмпирикалық тұрғыда тексерді, олардың құрылымдық және өңірлік ерекшеліктерін, сондай-ақ тұрғылықты мекені бойынша (қала, ауыл) айырмашылықтарын анықтады. Зерттеудің эмпирикалық негізін халықаралық және ұлттық репрезентативтік деректер массивтері құрап, олар корреляциялық, факторлық, регрессиялық және кластерлік талдау әдістері арқылы өңделді. Алынған нәтижелер субъективті бақытты түсінудің теориялық тәсілдерін нақтылауға және дамытуға, сондай-ақ Қазақстан халқының өмірге қанағаттану деңгейін арттыруға бағытталған тәжірибелік ұсынымдарды өңірлік ерекшеліктер мен қоныстық айырмашылықтарды ескере отырып тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Қазіргі кезеңде шетелдік те, қазақстандық та әлеуметтік ғылымдарда халықтың субъективті әл-ауқатын зерттеуге деген қызығушылық едәуір артып келеді. Соңғы онжылдықтарда әлемдік әлеуметтану мен әлеуметтік саясатта халықтың әл-ауқатын тек табыс деңгейі, ЖІӨ және материалдық жағдай сияқты объективті экономикалық көрсеткіштер арқылы бағалаудан адамдардың өмір сапасының субъективті қырларын, яғни бақыт деңгейін және өз өміріне қанағаттану сезімін ескеруге көшу үрдісі айқын байқалады. Субъективті әл-ауқатты зерттеу халықаралық әлеуметтік және ғылыми бастамаларға бірігіп, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD), БҰҰ және Дүниежүзілік банк сияқты беделді халықаралық ұйымдардың басымдықтарын бөлісіп отырған Қазақстан Республикасы үшін де маңызды міндетке айналды. Ұлттық деңгейде субъективті әл-ауқатты зерделеу Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басымдықтарымен тікелей байланысты. Бұл басымдықтар ұлттық даму стратегияларында және ел Президентінің жыл сайынғы жолдауларында айқын көрініс табады, онда халықтың өмір сапасын арттырудың, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің және азаматтардың қанағаттану деңгейін жоғарылатудың маңыздылығы ерекше атап өтіледі.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі Қазақстанның тарихи ерекшелігімен де айқындалады. Соңғы онжылдықтарда ел ауқымды экономикалық, әлеуметтік

және мәдени өзгерістер кезеңін бастан өткерді. Бұл үдерістер белсенді урбанизациямен, халықтың өмір салтының өзгеруімен, отбасылық және мәдени құндылықтардың трансформациясымен, сондай-ақ әлеуметтік институттарға және тұлғааралық қатынастарға деген сенім деңгейінің өзгеруімен қатар жүріп келеді. Аталған трансформациялар субъективті бақыт пен әл-ауқат деңгейін зерттеуге жаңа алғышарттар қалыптастырып, осы үдерістерді эмпирикалық тұрғыда талдаудың өзектілігі мен уақтылылығын айқындайды.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты: Қазақстан Республикасы халқының субъективті әл-ауқатының құрылымын және оның негізгі жеке, әлеуметтік-экономикалық, институционалдық және мәдени-құндылықтық детерминанттарын халықаралық және ұлттық дереккөздер мен репрезентативті сауалнамалардың эмпирикалық мәліметтері негізінде салыстырмалы талдау арқылы анықтау және әлеуметтанулық тұрғыдан негіздеу, сондай-ақ олардың қала мен ауылдық жерлердегі көрініс ерекшеліктері мен бақыт пен өмірге қанағаттануды қабылдаудағы өңірлік айырмашылықтарды айқындау.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты келесі **міндеттерді** *шешу арқылы қарастырылады:*

1. Субъективті әл-ауқатты зерттеудің негізгі теориялық-әдіснамалық тәсілдерін талдап, бақыт пен өмірге қанағаттану деңгейін өлшеуге арналған негізгі тұжырымдамаларды, компоненттерді және қолдануға болатын әдістемелерді анықтау.
2. Халықаралық деректер мен ұлттық мәліметтерге салыстырмалы талдау жүргізу негізінде Қазақстандағы субъективті әл-ауқаттың ерекшеліктері мен өзіндік сипаттарын анықтау, сондай-ақ елдің посткеңестік мемлекеттер арасындағы орнын айқындау.
3. Қазақстандықтардың субъективті әл-ауқаты деңгейінің әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштермен өзара байланысын сипаттап, анықталған тәуелділіктердің тұрақтылығын бағалау және субъективті әл-ауқат деңгейіне материалдық жағдайды, өмір сүру жағдайларын және әлеуметтік мәртебені субъективті бағалаудың әсер ету дәрежесі мен сипатын анықтап, олардың ықпалын объективті экономикалық көрсеткіштермен салыстыру.
4. Қазақстан халқының субъективті әл-ауқатына мәдени-құндылықтық факторлардың (отбасылық құндылықтар, дінге сенім, этникалық өзін-өзі сәйкестендіру, әлеуметтік күтулер мен бағдарлар) әсерін зерттеп, олардың экономикалық факторлармен салыстырғандағы үлесін анықтау.
5. Субъективті әл-ауқаттың қалыптасуында әлеуметтік капиталдың (тұлғааралық және институционалдық сенім, әлеуметтік қолдау және әлеуметтік байланыстардың сапасы) рөлін зерделеу және оның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және демографиялық детерминанттары арасындағы өзара байланыстарды анықтау үшін корреляциялық талдау жүргізу.

6. Субъективті әл-ауқаттың құрылымын анықтап, Қазақстанның қалалық және ауылдық халқы арасындағы айырмашылықтарды сипаттайтын негізгі факторларды айқындау үшін факторлық талдау жүргізу.

7. Қазақстан халқының субъективті әл-ауқатының өңірлік ерекшеліктерін анықтап, халықтың бақыт деңгейі мен өмір сапасын арттыруға бағытталған сараланған әлеуметтік саясат бойынша ұсыныстарды негіздеу.

Зерттеу нысаны: Қазақстан Республикасы халқының субъективті әл-ауқаты.

Зерттеу пәні: Қазақстандықтардың субъективті әл-ауқатының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және социо-мәдени детерминанттары мен аймақтық ерекшеліктері, сондай-ақ оның қала және ауыл халқы арасындағы қабылдануындағы айырмашылықтар.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі. Диссертациялық зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін субъективті әл-ауқатты зерттеудің іргелі тәсілдерімен қатар қазіргі эмпирикалық тұжырымдамалар мен әдістемелер құрайды. Зерттеудің әлеуметтанулық негізі Эмиль Дюркгеймнің классикалық теориясына, әсіресе оның әлеуметтік интеграция мен нормативтік реттеуді зерттеу тәсіліне сүйенеді. Дюркгейм идеялары бақыттың әлеуметтік табиғатын, тұлғааралық байланыстардың, сенім мен әлеуметтік қолдаудың маңыздылығын ашу және олардың қазақстандық қоғамдағы субъективті әл-ауқат деңгейін айқындайтын факторлар ретіндегі рөлін түсіндіру үшін қолданылды.

Зерттеудің негізгі эмпирикалық және әдістемелік негіздерін Эд Динер мен Руут Винховеннің субъективті әл-ауқат туралы қазіргі тұжырымдамалары құрайды. Динердің субъективті әл-ауқатты когнитивті-аффективті құбылыс ретінде (өмірге қанағаттану, жағымды және жағымсыз эмоциялар) қарастыру тәсілі және Винховеннің төрт өлшемді кешенді бақыт моделі (өмірдің объективті және субъективті жағдайлары мен оны қабылдау) талдаудың теориялық-әдіснамалық тұтастығын қамтамасыз етіп, тиісті зерттеу құралдарын таңдауға негіз болды.

Ұсынылған теориялық және әдіснамалық негіз диссертациялық зерттеудің қойылған міндеттерін толық әрі жан-жақты ашуға мүмкіндік береді, қазіргі ғылыми стандарттарға сай келеді және қала мен ауыл халқы арасындағы айырмашылықтарды, өңірлік ерекшеліктер мен социо-мәдени контексті ескере отырып, Қазақстандағы субъективті әл-ауқатты эмпирикалық тұрғыда талдауға қажетті әдістемелік құралдарды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің эмпирикалық негізі. Диссертацияның эмпирикалық бөлігі беделді халықаралық дереккөздер мен репрезентативті ұлттық сауалнамалардың үйлесіміне негізделген.

Халықаралық деректер массивтері: Зерттеу барысында Дүниежүзілік құндылықтар зерттеуінің (World Values Survey), Gallup World Poll сауалнамасының және Бақыт жөніндегі дүниежүзілік деректер базасының (World Database of Happiness) мәліметтері пайдаланылды.

Диссертациялық жұмыста пайдаланылған негізгі ұлттық эмпирикалық дереккөздер:

Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігіне қарасты Ұлттық статистика бюросының «Халықтың өмір сапасы» атты сауалнамасының бастапқы статистикалық деректері (2017–2023 жж., N = 11 951). Бұл деректер динамиканы және өңірлік стратификацияны бағалау үшін пайдаланылды;

№BR10965263 ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында 2021–2023 жылдары жүзеге асқан «Қазақстан қоғамының әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздер, тұжырымдамалық үлгілер, әлеуметтік-мәдени үдерістер, әлеуметтік-саяси технологиялар» атты жобасы (N = 1 500);

2021–2023 жылдар аралығында жүзеге асырылған «Қазақстандағы дінтану үдерістері: ерекшеліктері, үрдістері және қоғам мен адам капиталының дамуына әсері (пәнаралық талдау)» атты гранттық қаржыландыру аясындағы жоба (N = 1 500);

2024–2026 жылдарға арналған «Жас ғалым» байқауы бойынша №AP22686408 «Қазақстан халқының бақытына әсер ететін факторлардың аймақтық тұрғыдан салыстырмалы талдауы» атты жобасы (N = 500).

Аталған тақырыптық сауалнамалардың эмпирикалық деректері құндылықтық, діни және социо-мәдени детерминанттардың әсерін іріктемелік қосалқы топтар деңгейінде талдау үшін қолданылды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы келесі тұстарда көрініс табады:

- Қазақстандағы субъективті әл-ауқат деңгейіндегі негізгі үрдістерді анықтау, елдің салыстырмалы мемлекеттер арасындағы орнын талдау және интерпретацияны контекстілендіру мақсатында халықаралық деректер базалары (World Database of Happiness, World Values Survey, Gallup World Poll) жүйелі түрде зерттелді. Бұл тәсіл Қазақстанның жаһандық «бақыт картасындағы» орнын айқындап, ұлттық динамиканың әлемдік үрдістер аясындағы ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді. Субъективті әл-ауқаттың ұзақ мерзімді динамикасын және оның өңірлік стратификациясын бағалау үшін ауқымды ұлттық деректер массивтеріне кешенді талдау жүргізілді. Нәтижесінде, ел аймақтары арасындағы өмірге қанағаттану деңгейіндегі тұрақты айырмашылықтар мен кеңістіктік заңдылықтар анықталды.

- Факторлық талдау әдісі негізінде Қазақстанның қалалық және ауылдық халқы арасындағы субъективті әл-ауқат детерминанттарының құрылымдық айырмашылықтары нақтыланды. Зерттеу нәтижесінде қалалық ортада мәдени және құндылықтық бағдарлар маңыздырақ рөл атқарса, ауылдық ортада әлеуметтік-экономикалық және тұлғааралық факторлардың ықпалы басым екені дәлелденді. Экономикалық факторлардың субъективті әл-ауқатқа әсері адамның өз материалдық жағдайы мен өмір сүру шарттарын субъективті бағалауы арқылы жанама түрде жүзеге асатыны эмпирикалық тұрғыда негізделді. Бұл қорытынды субъективті әл-ауқатты анықтайтын классикалық модельдерді нақтылап, әлеуметтік-экономикалық шындықты қабылдаудың психологиялық қырларын айқындайды.

- Регрессиялық талдау көмегімен қазақстандықтардың субъективті әл-ауқатындағы вариацияларды түсіндірудегі әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлардың салыстырмалы үлесі айқындалды. Бұл түрлі детерминанттардың ықпалын сандық тұрғыда бағалауға және субъективті әл-ауқаттың құрылымын түсіндіретін эмпирикалық модель жасауға мүмкіндік берді. Кластерлік талдау негізінде субъективті әл-ауқаттың өңірлік бейіндері (профильдері) анықталып, эмпирикалық тұрғыда дәлелденді. Осы нәтижелер өңірлердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени ерекшеліктерін ескеретін аймақтық сараланған әлеуметтік саясат қалыптастыруға ғылыми негіз береді.
- Қазақстан контекстін ескере отырып, зерттеу құрылымдары (әлеуметтік мәртебені бағалау, мәдени құндылықтар, күтулердегі өзгерістер, әлеуметтік байланыстар сапасы, әлеуметтік күтулер мен оптимизм нормасын қабылдау) операционализацияланып, валидтелді. Бұл қазақстандық қоғамның ерекшеліктеріне сәйкес келетін субъективті әл-ауқатты өлшеудің сенімді және жарамды құралдарын әзірлеуге мүмкіндік берді.

Теориялық және практикалық маңыздылығы. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы қазіргі қазақстандық қоғам контексінде субъективті әл-ауқат туралы әлеуметтанулық білімді кешенді түрде кеңейту мен нақтылаудан көрінеді. Алынған нәтижелер субъективті бақытты зерттеудің қолданыстағы теориялық және әдіснамалық тәсілдерін толықтыра отырып, терең экономикалық, әлеуметтік және мәдени трансформацияларды бастан кешіп жатқан өтпелі посткеңестік қоғамдарға бейімделген жаңа түсініктер ұсынады.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы. Диссертациялық зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы оның нәтижелерін Қазақстан халқының өмір сапасы мен өмірге қанағаттану деңгейін арттыруға бағытталған ғылыми негізделген әлеуметтік саясатты әзірлеуде қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Қалалық және ауылдық тұрғындардың бақытты қабылдауындағы және оны қалыптастыру шарттарындағы айырмашылықтар жөніндегі алынған деректер әлеуметтік бағдарламаларды әзірлеу мен жүзеге асыруда сараланған тәсілді қолдануға мүмкіндік береді.

Осылайша, диссертациялық зерттеу теориялық білім мен әдістемелік тәсілдерді байытып, Қазақстанда және ұқсас әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы басқа елдерде субъективті әл-ауқатты әрі қарай зерттеу үшін ғылыми негіз қалыптастырады.

Жұмыстың көлемі мен құрылымы. Диссертацияның құрылымы қойылған мақсат пен негізгі міндеттерден туындайтын зерттеу логикасына сәйкес анықталған. Жұмыс кіріспеден, 6 тараудан (26 бөлімнен тұратын), қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен және қосымшалардан тұрады.